

Din ve Yabancılaşma: İmkânlar, Fırsatlar ve Tehlikeler

Faruk KARACA*

Özet

Çok genel bir anlam içeren yabancılaşma kavramına değişik disiplinlerden farklı anlamlar yüklense de kavrama yüklenen anlamların yoğunlaştığı alan bireysel temelde olup, yabancılaşma bireyde meydana gelmektedir. Gelişimsel bir doğaya sahip olduğunda hayatının hemen her aşamasında yabancılaşmayla karşı karşıya olan insanın bu süreçle başa çıkmak için yardım ve destek alabileceği alanlardan birisi de dindir. Dinler yabancılaşma sürecindeki insana bu süreci başarılı bir şekilde yönetmek için önemli imkân ve fırsatlar sunsa da, yeni yabancılaşma alanları üretebilecek tehlikeler de içermektedir. Dinin bu sürece olumlu katkısı onun yeterince doğru bir şekilde öğrenilip imkânlar ölçüsünde hayata geçirilmesiyle doğru orantılıdır.

Anahtar kelimeler: Yabancılaşma, birey, din, imkân, fırsat, tehlike

Religion and Alienation: Facilities, Opportunities and Dangers

Abstract

Alienation occurs in the life of individual; although, the concept itself have many different meanings within different disciplines. Religion is a field that can help individual to overcome alienation in evolutionary nature. Although religion may help alienated people to overcome this problem, it has also potential to cause alienation. If religion is learned properly, it will help people positively. This relationship is positively correlated.

Keywords: Alienation, individual, religion, facility, opportunity, danger

Çok genel bir nitelik taşınması ve sosyal-psikolojik hayatın bütün alanlarında meydana gelen bir sürecin ortak paydasını oluşturması, yabancılaşma kavramının tanımlanmasını oldukça güçleştirmektedir. Yabancılaşma kavramına yakın diğer kavramlar ile yabancılaşma kavramı arasındaki ayrımın her zaman açık olmaması, kavramla ilgili karışıklık ve belirsizliği daha da artırmış¹ ve ona birbirine zıt ve çelişik anlamlar da yüklenmiştir. Yabancılaşma kavramı, son zamanlarda literatürdeki satırlardan çıkararak, modern insanın teneffüs ettiği havadan, içinde yaşadığı muhite kadar hemen her şeyini belgeleyen bir derinliğe ulaşmıştır².

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Din Psikoloji Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi , fkaraca@ata.uni.edu.tr., (0442) 231 2134.

¹ Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı (Anomi ve Yabancılaşma)*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1980, s. 305.

² Kılıç, Sadık, *Yaban'cılaşma, (İnsana Karşı Toplumsal Süreç)*, Rahmet Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 14.

Yabancılaşma kavramının Latin orijini *alienare* fiilinden türetilen “*alienatio*”dur³. Latince başkası ve yabancı anlamlarına gelen “*alienus*” kavramı ise, zihni hastalıklarla ilgili kılındığında, kişinin kısmen veya tamamen kişilik aidiyetini kaybetmesi suretiyle bizzat kendi kendine ve içinde yaşadığı topluma yabancılaşıp, kendi öz faaliyetlerinin kontrolünün sona ermesini ifade eder⁴. Yabancılaşma kavramı, Latin kullanımında olduğu gibi Ortaçağ İngilizcesinde de şuursuzluk veya bilişsel gücü kaybetme manasında kullanılmıştır⁵. Nitekim Fromm’un da belirttiği gibi Fransızcada “*aliéné*”, İspanyolca’daki “*alienado*” kelimeleri, ruh hastası manasında kullanılmakta⁶ ve halen akıl hastalarına bakan doktorlara “*alienist*” denmektedir⁷. Yani ruhsal denge bozukluğu yaşayan insanlar, çevreleriyle münasebetlerinden koştukları için, bu terim onlar hakkında kullanılmaktadır. Kavramın, günümüzde daha çok insanın kendisini, çevresindeki insanlarla ve eşya ile ilişkilerinden tamamen ayrı ve yabancı hissetmesi manasında kullanılması da bundan dolayıdır⁸. Amerikan sosyolojisinin, yabancılaşmayı yaratan sosyal koşulları veri kabul edip, yabancılaşmayı bireyin psikopatolojisine indirgeme yönündeki genel eğilimi de bu durumla paralellik arz etmektedir. Nitekim “*etkisizlik*”, “*geri çekilme*”, “*ilgisizlik*”, “*duyarsızlık*”, “*farksızlaşma*”, “*kararsızlık*”, “*kopukluk*”, “*normsuzluk*” ve “*yalıtılmışlık*” kavramları, yabancılaşma kavramıyla yakın ilişkili ve bazen eşanlamlı olarak kullanılmaktadır⁹. Bu bağlamda; kötümserlik, kinizm (ahlakı hor görme), güvensizlik ve duygusal gerilik durumlarını içine alan bir sendrom olarak da tanımlanan yabancılaşma kavramı, diğer insanlara güvenmeme ve sosyal olarak onaylanan ve kişiler arası ilişkileri düzenleyen kuralları reddetmeyi kapsayan tutumlar ile kişilik özelliklerinin kompozisyonunu içermektedir¹⁰.

Yabancılaşmayı daha iyi anlayabilmek için insan kavramını tanımlamak gerekir. Zira ancak bu tanımdan hareketle insanın yabancılaşıp yabancılaşmadığı ortaya konabilir. O halde insan denen varlıktan ne anlamak gerekir? İnsanı insan yapan nedir?

İnsan; düşünen, bilen, eylemde bulunan, değer duygusu, dinî eğilimleri, zaman bilinci olan, çalışan, seven, korkan, ideleştiren ve bunlar gibi salt kendisine özgü

³ Schacht, Richard, *Alienation*, George Allen and Unwin Ltd., London, 1970, s. 1.

⁴ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 817.

⁵ Schacht, Alienation, s. 2.

⁶ Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3. Basım, Ankara, 1995, s. 56.

⁷ Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3. Basım, Ankara, 1995, s. 10; Drever, James, *A Dictionary of Psychology*, Penguin Books, Baltimore, 1955, s. 12.

⁸ Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötügen Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1986, s. 171, (22. Dipnot).

⁹ Gold, Martin, Juvenile Delinquency as a Symptom of Alienation, *Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s.122; Schacht, Alienation, s. 155.

¹⁰ Gould, Laurence J., “Conformity and Marginality: Two Faces of Alienation”, *The Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s. 44, 51.

nitelikleri olan bio-psişik ve sosyal bir bütün olarak tanımlanabilir. O zaman yabancılaşma, bahsedilen özellikleri yeterince bünyede bulunduramamak suretiyle bu bütünlüğü sağlayamamak anlamına gelir. Bu durumun doğal sonucu ise iç ve dış dünyada meydana gelen uyumsuzluk problemidir.

Yabancılaşmaya neden olan faktörler genellikle sosyal olsa da yabancılaşma bireyde meydana gelir. Bireyin iç dünyasında gerçekleşen yabancılaşmanın ilişkilerine yansımaları ise sosyal yabancılaşmaya neden olur ve bireysel ve sosyal yabancılaşma sürekli olarak birbirini üretir. Esasen bu durum sadece yabancılaşmaya özgü olmayıp insanın diğer birçok özelliği için de geçerlidir. Bununla birlikte yabancılaşmaya meydan okuyan dinler de dâhil olmak üzere herhangi bir sistemin doğasına uygun olmayan durumlarla karşılaşması sonucunda işleyiş ve fonksiyonlarında meydana gelen zayıflama ve bozulma da yabancılaşma olarak tanımlanabilir. Burada şunu da hatırlatmak gerekir ki, yukarıda verilen insan tanımı *ideal insanı* tasvir eder. Bu durumda ideal aşamaya gelinceye kadar insanın belli düzeylerde yabancılaşması kaçınılmaz bir olgu olarak karşımıza çıkar. Hatta olgunluk düzeyine ulaşıncaya kadar hayatın tamamının bir yabancılaşma süreci olduğu söylenebilir. Bu durumda yabancılaşma, bir taraftan gelişimsel bir olgu olan insan hayatının doğal bir parçası veya sonucu iken diğer taraftan onu gelişime iten güçlü bir motivasyon olarak da düşünülebilir.

Hayatın aslında bir yabancılaşma süreci olduğu söylenebilir. Zira bireyin karşılaştığı her yeni durum onun için yabancı olup onu bu yeni duruma uyum sağlamaya bazı durumlarda da onunla baş etmeye zorlayarak ondaki potansiyeli harekete geçirir. İnsanlar, hayatlarında karşılaştıkları bu yeni durumların bir kısmıyla kendi kaynaklarıyla baş edebilirken bir kısmıyla da baş edemez. Bu durum onları hayatlarının çeşitli dönemlerinde farklı dozlarda yardıma muhtaç hale getirir. Örneğin yeni doğan bir bebeğin hayatta kalması tamamen başkalarının yardımına muhtaçken, sağlıklı bir kişilik gelişimi gerçekleştirebilmesi için de o sıklıkla başkalarının yardımına ihtiyaç duyar. Sağlıklı bir kişilik gelişimi için ilahi bir yardım olarak da değerlendirilebilecek olan dinler, insanların değer sistemine giriş yaptıkları andan itibaren gelişim rehberleri olarak işlev görmeye başlarlar. Örneğin birey-Tanrı ilişkisi İslam ekseninden kurulduğu zaman Rab-kul ilişkisine dönüşür. Bu ilişkiyle Müslüman sıfatını kazanan insan, kişisel gelişimi konusunda Allah'ın rehberliğine güvenen ve bu konuda kendini ona teslim eden birey demektir. Bundan sonra o artık bir nevi insanlaşma serüveni olan yabancılaşmayla tek başına baş etmeye çalışan biri değil, bu problemle Allah'la birlikte başa çıkmaya çalışan biridir. Peki, insanın her karşılaştığı yeni şey yabancıysa, din ve dolayısıyla Allah onun için yabancı değil midir?

İnsanın varlık yapısında bulunan özelliklerden biri de dinî eğilimdir. Dini terminolojide fitrat kavramıyla ifade edilen bu eğilimin muhtevasında; *üstün bir güç arama veya yaratanını tanıma ve onunla temasa geçme* potansiyeli bulunur. Dindarlığın genetik temeli olarak kabul edilen bu durum konusunda din ile bilim neredeyse

ittifak halindedir. Kur'an'da kullanılan fitrat kavramı¹¹ ve konuyla ilgili hadisler¹², bu kavramın ilk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahsettiği, tek Tanrı inancına meyilli olma, yaratanını tanıma eğilimi ve ruh temizliği gibi olumlu yetenek ve yatkınlıkları ima eder¹³. Çevresel faktörlerin etkisiyle bu eğilimde meydana gelen zayıflama ve asıldan uzaklaşma sonucunda insanın Allah'a yönelik bu eğilimi başka faktörlerle maskelenebilir, giderek dumura uğrayabilir ve sonunda din olarak tanımlanan Allah-insan ilişkisi kurulamaz veya tamamen kopma noktasına gelebilir. Bunun yerine *profan ve seküler* değerler ikame edilerek, Tanrı kavramı insanların dimağlarında *lafz-ı bi medlül* (mânâsını kaybetmiş kuru lafız) durumuna düşebilir¹⁴. Bu durumlar bir taraftan dinsel yabancılaşma olarak anlaşılabilirken, diğer taraftan bireyin varlık yapısında bulunan önemli bir potansiyeli ortaya çıkaramama anlamında *bireysel yabancılaşma* olarak nitelendirilebilir. Yani insanın kendine yabancılaşması ile Allah'a yabancılaşması veya dinsel yabancılaşma aynı düzlemde değerlendirilebilir. Bu bağlamda yabancılaşmanın belki de en geniş anlamı, bireyin kendi içinde ve etrafında olup bitenlerle ilgili gerçeklikleri fark edememek anlamındaki *gerçeğe yabancılaşmadır*. Bu bağlamda varlık yapısında Allah'tan bir nefha taşıyan insana Kur'an'da şöyle seslenilir: “*Yeryüzünde Allah'a işaret eden deliller vardır. Aynı işaretlerden sizin iç dünyanızda da vardır. Görmeyecek misiniz?*”¹⁵. Bu durumda yabancılaşma, Allah da dâhil olmak üzere bireyin iç ve dış dünyasındaki mevcut imkân, fırsat ve muhtemel tehlikelerle ilgili farkındalık noksanlığına tekabül eder.

Yukarıda bahsedildiği gibi dinsel bir yatkınlıkla dünyaya gelen insanın Allah'la şuursal bir temas kurması zor bir olgu değildir. Zira insanların büyük çoğunluğu bir taraftan din ile az çok tanışık olan bir aile ortamında dünyaya gelirken, diğer taraftan çoğu kere hayat problemleri zayıf bir yapıya sahip insanın üstün bir güç arama ve ona sığınma eğilimini de harekete geçirmektedir. Ancak esas sorun bundan sonra başlamaktadır. Zira hayat zorluklarının etkisiyle Allah'la zaman zaman şuursal temas kurmak başka, bu teması uzun süre yaşamak ve devam ettirmek başka şeylerdir. İşte dinler, Allah'la bu temasın nasıl kurulup devam ettirilebileceği sorusunu yanıtlayan sistemlerdir. Bu sorunun cevabını vahiy veren dinler, onu peygamberlerin örnek yaşantılarıyla somut bir şekilde insanlara sunmuşlardır. Yani Rab-kul ilişkisinin en mükemmel biçimleri peygamberler tarafından sergilenmiştir. Zira onlar kişisel gelişimleri konusunda kendilerini en üst düzeyde Allah'a teslim eden şahsiyetlerdir. Bu durumu Hz. Peygamberin “*Beni Rabbim terbiye etti ve terbiyemi en güzel bir şekilde yaptı*”¹⁶ hadisinde net bir şekilde görmek mümkündür. Peki, peygamberlerin yaşadıkları yabancılaşma konusunda

¹¹ Rum, 30/30.

¹² Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, es-Sahîh, el-Mektebetül'İslamiyye, İstanbul (tarihsiz), Tefsîr-u Sûre, 30, 1; Cenâiz, 79, 80; Müslim, Kader, 22.

¹³ Hökelekli, Hayati, Fitrat, TDV İslam Ansiklopedisi, s. 47-48.

¹⁴ Kılıç, *Yaban'cı'laşma*, s. 143.

¹⁵ Zâriyât, 51/20-21.

¹⁶ el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl* XI/406; Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, I/12

neler söylenebilir, onlar hiç yabancılaşma yaşamamış mıdır? Bu soruya Hz. Muhammed özelinde cevap verecek olursak, cevap kesinlikle 'evet, yaşamıştır' olacaktır. Çünkü Kur'an'ın da ifade ettiği gibi bütün peygamberler insandır¹⁷ ve yabancılaşma insanın kaderidir. Peygamber olmak bir anlamda misliyle yabancı olmak demektir. Zira Hz. Muhammed ilk vahye muhatap olduğu zaman da yaşadığı bu durumu başkalarına anlatırken de vahiy kesildiği zaman da yoğun bir yabancılaşma yaşamıştı. Tebliğe başladığı zaman karşılaştığı durumlar da, boykota uğradığı zaman da, kendi kavmine karşı eline kılıç alıp savaşa çıktığı zaman da, kazma kürekle hendek kazarken de kendine yabancı şeylerdi. O bu sorunların üstesinden, şuurunda Allah'ı yaşatması sayesinde, ona sığınarak, sırtını ona vererek, ondan yardım bekleyerek, psikolojik olarak ondan beslenerek, kimi zaman da onun gücüyle meydan okuyarak gelmiştir. Bütün bunlar esasen bir taraftan insani gelişim ve bireysel dindarlık açısından "*Rabbinin onu terbiye etmesi*", diğer taraftan ise yeni bir dinin dünya üzerinde yayılması sürecidir.

Peygamberler gibi kaderi yabancılaşma olan bütün insanların bu süreçte Allah'tan üst düzey yardım almaları mümkündür. Yani Allah'ın peygamberlere vahiy yoluyla yaptığı rehberlik diğer insanlar için de geçerli olup bunun en genel adı din yoludur. Buna göre din, yabancılaşmayla mücadele sürecinde insan için önemli imkânlardan biridir. İlahi rehberlik zaman zaman kalbe doğuş ve ilham şeklinde gerçekleşen doğrudan müdahalelerle vaki olur ki bu durum kişisel gelişim yolcusu insan için önemli bir fırsatlar oluşturur. Allah'tan doğrudan beslenme anlamına gelen ilham birey için önemli bir motivasyon sağladığı gibi onun algılarını da keskinleştirir. Bu durumun doğal sonuçlarından biri ferasettir. Ancak bir hadis-i kudsî'de "*Siz bildiklerinizle amel ederseniz, ben size bilmediklerinizi öğretim*" şeklinde ifade edildiği gibi ilham pozitif davranış şartına bağlanmıştır. Buna göre aynı zamanda bir yabancılaşma süreci olan kişisel gelişim serüveninde ister dolaylı, isterse doğrudan olsun din yoluyla Allah'tan yardım almak mümkündür. Ancak bu durum da belli şartlara bağlıdır ve bu şartların yeterince yerine getirilememesi yeni yabancılaşmalara neden olabilir. Yani din bir taraftan yabancılaşma sürecindeki insana ciddi katkılar verme potansiyeline sahipken, diğer taraftan onu daha da yabancılaştırması mümkündür.

Dinin yabancılaşma sürecine pozitif katkı sağlamasının iki temel şartı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yeterli düzeyde sahih din bilgisidir. Dini hayatın önemli bir boyutunu oluşturan bilginin sahih kaynaklardan doğru bir şekilde ve yeterli düzeyde edinilmemesi durumunda Allah'ın insanlara rehberlik yapması mümkün olmadığı gibi, bu durumun tehlikesi insanın iyi niyetle ancak Allah'a değil başkalarına kul olmasıdır. Aklını ve bilişsel yeteneklerini doğru din bilgisi edinmenin hizmetine sunmak yerine dini hayatlarına rehberlik etmeleri için başkalarının hizmetine sunan insanlar yabancılaşmaya daha açık pozisyonadadır. Benzer bir şekilde dini yanlış kaynaklardan öğrenen, doğru kaynaklardan eksik

¹⁷ Tevbe, 9/128.

öğrenen veya yeterince öğrenemeyen, onu hurafelerden ayırt edemeyen dindarlar da yabancılaşmaya daha açık pozisyonudadır. Zira eksik ve yanlış din bilgisi bazen dini sınırları olduğundan çok daha dar bir kalıba sokarak insanların bunalıma girmelerine neden olurken bazen de neredeyse bütün sınırları ortadan kaldırarak dinin insan hayatına yaptığı organizasyonu ortadan kaldırmaktadır ki sadece bu durumlar bile açık bir dinsel yabancılaşmadır. Küçük bir yaşağı çiğneyen insanların yıllarca sürecek cehennem azabıyla korkutulmaları veya basit bir olumlu davranışa cennetin bütün kapılarının açılması bu durumun en basit örneklerinden ikisi iken, dindarlığın doğruluk, dürüstlük, adalet, çalışkanlık, üretkenlik, emanete riayet etme, yardımlaşma, diğerkâmlık gibi sosyal içerikli davranışlardan soyutlanarak namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerden ibaret bir olgu olarak algılanması da açık bir dinsel yabancılaşmadır.

Dinin yabancılaşma sürecine pozitif katkı sağlaması için onu doğru bilemek de yeterli değildir. Bu durumun ikinci temel şartı ise yeteri düzeyde hayata aktırılmasıdır. İnandığı dininin kendisi için öngördüğü rehberlik ilkelerini yeteri düzeyde hayatına aktarmadan bireyin inancının kendisini dönüştürmediğini düşünmesi de bir yabancılaşma olduğu gibi, bu tür dindarları gözlemleyip din hakkında kanaat oluşturmak da yabancılaşmadır. Dinin hayata aktırılması ise ona verilen değerle doğru orantılıdır. İnancına yeteri derecede değer vermeyen insanın onu ciddiye alması mümkün olmadığı gibi, ciddiye almadığı şeyi hayatına aktarması da olası değildir. Bu durumda inanca yeterince değer vermemek veya verememek günümüz dindarlarının temel sorunlarının bir diğeri olarak diğeri bir tehlikeyi oluşturmaktadır. Kanaatimizce bu durum, eksik ve yeterince doğru olmayan din bilgisiyle birlikte yanlış din algısının sonucudur. Zira insanların büyük çoğunluğu dini kendi kişisel gelişim süreçlerinde yararlanabilecekleri bir imkân ve fırsattan ziyade, istemedikleri halde sırtlarına yüklenen bir sorumluluk olarak algılamakta ve onu bir borç olarak görmektedir. Bu algı dinin hayata aktırılmasını zorlaştırdığı gibi onu anlamdan yoksun hale getirmekte ve bu durum onun gelişimsel fonksiyonlarını da sınırlandırmaktadır. Zira borç ödeme insanda haz yerine hafiflik duygularını aktif hale getirerek yakınlaşma yerine uzaklaşma meydana getirmektedir. Çünkü ödenmeyen borç bireye cezayı hatırlattığı için ondaki korku duygularını aktif hale getirmektedir. Böylece özellikle ibadetlere borç duygusuyla yaklaşmak bir taraftan ibadetlere motivasyonu düşürürken diğeri taraftan dinin sadece koruyucu fonksiyonlarının ortaya çıkmasına imkân vermektedir. Hâlbuki yabancılaşma sürecindeki insana dinin esas katkısı geliştirici fonksiyonlarının devreye girmesiyle gerçekleşmektedir. Bu fonksiyonlar ise korkuyla beslenen dindarlıkta değil, sevgiyle beslenen dindarlıkta ortaya çıkmaktadır.

Hangi motivasyonlarla olursa olsun, ibadetler birey şuuruna Allah'ı taşıyan ve orada canlılığını sağlayan temel faktörler ibadetlerdir. İbadete başvurmeyen bir dinin kuru bir felsefeden öteye geçmesi mümkün olmadığı gibi, ibadete başvurmeyen bir insanın dini gelişim de mümkün değildir. Allah'ın birey

şuurunun aktif bölgesinde var olması ve burada varlığını devam ettirmesi, insan ile Allah arasındaki ayrılığın sona ermesi anlamına gelir ki, bu durum olgun dindarlığa tekabül eder. Kur'an'da "*namazın kötülüklerden alıkoyması*"¹⁸ şeklinde ifade edilen bu durum, gerçekte namazla birlikte şuurunda Allah'la birleşen bireyin kötülükten uzak durmayı başarabileceğine işaret eder. İbadetlere yönelme ve icrada yaşanan problemler dini hayattaki temel yabancılaşma nedenleridir. Buna göre, dinî nasrlara gönülden inanmamak ve şüpheyile bakmak, en azından dinî pratikleri ifa edebilecek düzeyde dinî bilgiye sahip olmamak, ibadetlerden psikolojik tatmine ulaşamamak, açık dinsel yasaklara, alışkanlık haline getirecek kadar sıklıkla riayet etmemek dinsel yabancılaşmanın değişik alanlarda gözlemlenen farklı yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, en çok yaygınlık kazanan tembellik, yalan, bedavacılık, dedikodu, israf, zina, hırsızlık, sahtekârlık, haksızlık, zülüm, dinî bireysel menfaatleri temin etmede bir araç olarak kullanmak gibi davranışlar, hem insani gelişim noksanlığı hem de dinsel yabancılaşmanın farklı görünüşleri veya sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Esasen dinin yabancılaşma sürecindeki bireye en büyük katkısı farkındalık düzeyini yükselterek gerek kendi içinde gerekse etrafındaki imkân, fırsat ve tehlikelerin farkına varmasına yardım etmesidir. Bu bağlamda günümüz dindarlarının karşı karşıya oldukları en büyük tehlikelerden biri farkındalık eksiklikleri sonucu yaşadıkları dinsel savunma mekanizmalarıdır. Büyük çoğunluğu ibadet hayatında ortaya çıkan savunma mekanizmalarının devreye girmesiyle birlikte insanlar gittikçe kendi bireysel gerçekliklerinden uzaklaşarak âdete bir yalan anaforunun içine girmelerine rağmen kendileri gerçeği yaşadıklarını zannetmektedir.

Şöyle ki, inanılan ve bağlanılan değerler kendilerine uygun davranış üretmek istemelerine karşın insanın başka faktörlerin etkisinde kalarak onlara uygun davranışlar gerçekleştirememesi, bilişsel yönü ağır basan bir çelişki yaşanmasına neden olmaktadır. Bu çelişkidenden kurtulmak için en çok başvurulan yollardan birisi ise savunma mekanizmalarıdır. Savunma mekanizmaları kimi zaman bireyin kendisini davranışa zorlayan inançlarını bilinçaltına itilmesi suretiyle bastırma, kimi zaman da inanç-davranış arasındaki uyumsuzluğu çeşitli şekillerde mazur gösterebilecek argümanlar üretmek suretiyle mantığa bürüme şeklinde çalışmaktadır. Bu durumda inanca yönelik algı değiştirilerek; aslında onların bilişsel yönlerinin ağırlıkta olduğu, davranış üretmeseler de sistemde kalabilecekleri, Allah'ın insanların ibadetlerine ihtiyacı olmadığı, merhameti sonsuz olan Allah'ın inancına uygun davranmayanları da affedebileceği, dinin bir iç temizliği olduğu ve kendisinin başka yollarla da bu durumu başarabileceği gibi kısmen rasyonel argümanlar boy göstermeye başlamaktadır. Davranışlarını inançlarına uydurmakta zorluk çeken dindarların başka bir yönelimi ise, inançları üzerinde küçük rötuşlar yaparak onları davranışlarına uygun hale getirmektir. Bu

¹⁸ Ankebut, 29/45.

şekilde içsel çelişkiden kurtulan bireyin inançları ile davranışları arasındaki döngüsel ilişki bu sefer yeni inançları ile eski davranışları arasında etkin hale gelmektedir.

Dinî hayatına savunma mekanizmalarını bulaştıran bireylerin bu durumdan kurtulmaları kolay değildir. Zira savunma mekanizmalarının doğasında bulunan realiteden kopukluk dinsel savunma mekanizmaları için de geçerlidir. Bu durumun doğal sonucu ise dinî yaşadığını sanan veya kendini dindar biri olarak algılayan birisinin gerçekte öyle olmamasıdır. Bu durumun en basit delili, dini ritüelleri hayatında sıkça icra eden bireylerin dinin onaylamadığı davranışları da sıkça icra etmesidir ki bu durumlar dinsel yabancılaşma göstergeleridir. Bu şekilde gittikçe dinsel gerçeklik dünyasından uzaklaşan bireyin, doğru bir din veya ibadet algısına dönmesi her geçen gün daha da zorlaşmaktadır. Zira bireyi bu tür bir yönelimden kurtaran temel faktör faktörlerin başında gelen dramatik yaşantılar olsa da, bu tür yaşantılar onları deneyimleyen herkesin dinsel farkındalığını yükseltmemektedir.

Dinî hayatta en sık başvurulmuş savunma mekanizmalarından biri de bireyin kendine zor gelen ibadetleri az veya hiç icra etmeyip, nefesine kolay gelenleri daha fazla yaparak diğer ibadetleri telefi etme (ödünleme) çabasıdır. Bu duruma ihlal edilen dinî yasaklar sonucunda oluşan günahkârlık hissini yatıştırılması için daha çok müracaat edilmektedir. Örneğin zengin bir dindar, dinî yaşantısındaki eksiklikleri öğrencilere burs vererek veya hayır işlerine bolca harcama yaparak ödünleme yoluna gidebilmektedir. Bu durum bazı bireylerde din adına yapmış oldukları harcamaları dinî yasak çiğnemek için bir tür kredi şeklinde düşünme yanılığını bile oluşturabilmektedir. Hâlbuki ibadetlerin temel amacı, nefsi terbiye ederek bireyde Allah şuurunu geliştirmek ve canlı tutmaktır. Bu tür savunmalar ise, bireyde Allah şuurunun gelişmesine değil nefsin iştahının kabarmasına hizmet etmektedir. Buna göre din koyucusu tarafından tavsiye edilmiş olsa da, bireyde Allah şuurunun gelişmesine katkıda bulunmayan hiçbir davranışın ibadet olamayacağı açıktır. Bu bağlamda İslâm dinine göre bazı dinî yasakların çiğnenmesi sonucunda icra edilmesi istenen kefarete olgusundaki ölçünün, insanın nefesine zor gelen şeye göre ayarlanması manidardır. Örneğin bilerek yeminini bozan zengin birinin kefareti, on fakiri yedirmek veya doyurmak değil, üç gün oruç tutmaktır.

İbadet hayatındaki yabancılaşmadan kurtulma konusunda en işlevsel yollardan biri, onlardaki anlamsal boyuta odaklanmaktır. Örneğin inandığı dinin temel kaynaklarının dilini bilmeyen insanların büyük çoğunluğu genellikle öğrenmiş oldukları hazır dua kalıplarıyla dua ederler. Bu durum çoğu kere Allah ile nasıl bir iletişime girildiği ve ondan neler istendiğinin farkına varılmadan dua etmeyle sonuçlanır. Ancak dinî gelişim zorunlu olarak dinsel farkındalık veya dinî bilincin yükselmesiyle gerçekleştiği için dua bu sürece önemli bir katkı sunamaz. Aynı durum diğer ibadetler için de geçerlidir. Örneğin belli bir zamanı ve kendine özgü rükünleri olan bir duadan ibaret olan namaz, sözlü birtakım duaların okunmasını

gerektirir. Arapça bilmeyen insanlar bu duaları ne anlama geldiklerini bilmeden okuyarak ibadetlerini ifa ederler. Aynı durum namazlarda okudukları surelerin anlamlarını bildikleri halde onları anlam üzerine yoğunlaşmadan okuyanlar için de geçerlidir. Bu durumun doğal sonucu ise verimsiz bir ibadet hayatıdır. Nitekim bazı dindarlar ibadetlerinde aradıkları huşu ve psikolojik tatmine ulaşamadıklarından ötürü giderek dine yabancılaşır¹⁹.

İbadet dilinin incelendiği bir araştırmada, ibadet dilinin dinî hayat alanında yabancılaşma yaratabilecek bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Buna göre namazlarında okudukları sureleri anlamları üzerinde düşünerek okuyan bireylerin, “namaz surelerinin anlamlarını bilmeyen”, “anlamlarını bildiği halde manaları üzerinde düşünmeden okuyan” ve “Türkçe ibadetten yana” olanlardan anlamlı derecede daha yüksek düzeyde içsel dinî motivasyon sergilediği görülmüştür. İlgili bulgular tersinden incelendiğinde de benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Buna göre içsel dinî motivasyon açısından düşük düzeyde bulunan deneklerden namaz kılmayanların oranı %21.8’ iken, bu oran içsel dinî motivasyon düzeyi yüksek grupta sadece %2.6’dır. Bunun gibi yüksek düzey grupta namazda okunan surelerin anlamları üzerinde düşünme oranı, %30.3 iken, bu oranın içsel dinî motivasyon açısından düşük grupta %13.5’e düşmüştür²⁰.

Yukarıdaki bulgular, dinî inanç ve davranışlar arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koyduğu gibi, dinî pratiklerin uygulanma esnasındaki farkındalık düzeyinin önemini de açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Zira tıpkı bir kimsenin bakış açısını genişletmeyen herhangi bir bilgi veya eylemin güdük kalmaya mecbur olması gibi, dinî farkındalığı yükseltmeyen ibadetler de benzer bir şekilde güdük kalmaya veya savunma mekanizmasına dönüşmeye mahkûmdur. Buna göre dinî şuuru geliştirecek ibadetlerde ihlâs ve samimiyet önemli olmakla birlikte yeter şart değildir. İbadet esnasında bireyin ne yaptığını bildiği gibi hangi diyaloglara girdiği, Allah’a hangi konularda söz verdiği ve ondan ne istediğini de bilmesi gerekir. Aksi durumda ibadetler, otomatikleşmiş bedensel hareketlerden öteye geçememe tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Zira dinî uygulamalarda mana üzerine yoğunlaşmayan bireyler, ibadet esnasında şuurlarının aktif bölgesini meşgul eden şeyle ilgilenmekte ve içinde buldukları dinî uygulama ikinci plana düşmektedir. Bu bağlamda insanların kaybetmiş olduğu bazı eşyaların yerini namaz esnasında hatırlamaları veya yoğunlaşmış oldukları konularla ilgili ilginç fikirler keşfetmeleri sıkça rastlanan durumlardandır. Ayrıca ibadetlerde okunan duaların anlamlarını öğrenmek ve onları anlamları üzerinde yoğunlaşarak ibadet esnasında orijinal formundan okumak sanıldığı kadar zor bir durum olmayıp, dinini ciddiye alan ve ona değer veren herksin yapabileceği bir şeydir.

Sonuç olarak kendisine hangi anlam yüklenirse yüklensin yabancılaşma, gelişimsel bir özelliğe sahip olan insan yavrusunun kaçınılmaz kaderidir.

¹⁹ Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset, Trabzon, 2015, s. 162.

²⁰ Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açıldan Yabancılaşma ve Dini Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul, 2001, s. 224-226.

Yabancılaşma bir taraftan hayatı zorlaştırırken diğer taraftan hayatta kalabilmek adına potansiyellerini geliştirmek için insandaki gelişim ateşine odun atmaktadır. Gelişim yolunda mesafe kat etmek, yabancılaşmayla daha kolay baş etmek anlamına gelmekte, insanlar gelişim sorunuyla başa çıkmak için değişik kaynaklardan yardım almaktadır. Bu konuda yardım alınabilecek önemli alternatiflerden biri olan dinler, tarih boyunca insanlar için her zaman çekim merkezi olmuştur. Ancak yapısal olarak dini ilgisi yüksek olan insanların dinlere gösterdiği itibar ve eğilim, onlardan yeterince yararlanmasını garanti etmemektedir. Hatta bazı durumlarda dinlerin insan hayatına yeni yabancılaşma alanları eklemesi dahi mümkündür. Dinlerin bu sürece pozitif katkı üretmesi, onların yeterince doğru bir şekilde öğrenilip imkânlar ölçüsünde hayata aktarılması şartlarına bağlı olup bu durumun tersi aksi istikamette sonuçlar doğurmaktadır.

KAYNAKLAR

- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000.
Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, es-Sahîh, el-Mektebetül'l-İslamiyye, İstanbul ts.
- Drever, James, *A Dictionary of Psychology*, Penguin Books, Baltimore 1955.
- Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3. Basım, Ankara 1995.
- Gold, Martin, Juvenile Delinquency as a Symptom of Alienation, *Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s. 121-136.
- Gould, Laurence J., Conformity and Marginality: Two Faces of Alienation, *The Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s. 39-64.
- Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1986.
- Hökelekli, Hayati, "Fitrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII, 47-48.
- Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset, Trabzon 2015.
- Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dini Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul 2001.
- Kılıç, Sadık, *Yaban'cı'laşma, (İnsana Karşı Toplumsal Süreç)*, Rahmet Yayıncılık, İstanbul 1984.
- Schacht, Richard, *Alienation*, George Allen and Unwin Ltd., London 1970.
- El-Hindî, Ali b. el-Muttaki, *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-ekvâl-i ve'l-efal*, Tah. Bekri Hayati ve Saffet es-Seka, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981.
- Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı (Anomi ve Yabancılaşma)*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1980.
- Warren, Howard C., *Dictionary of Psychology*, Houghton Mifflin Company, The Riberside Press, Cambridge 1934.

Religion and Alienation: Facilities, Opportunities and Dangers*

Faruk KARACA*

Abstract

Alienation occurs in the life of individual; although, the concept itself has many different meanings within different disciplines. Religion is a field that can help individuals to overcome alienation in evolutionary nature. Although religion may help alienated people to overcome this problem, it has also potential to cause alienation. If religion is learned properly, it will help people positively. This relationship is positively correlated.

Keywords: Alienation, individual, religion, facility, opportunity, danger

Din ve Yabancılaşma: İmkânlar, Fırsatlar ve Tehlikeler

Özet

Çok genel bir anlam içeren yabancılaşma kavramına değişik disiplinlerden farklı anlamlar yüklense de kavrama yüklenen anlamların yoğunlaştığı alan bireysel temelde olup, yabancılaşma bireyde meydana gelmektedir. Gelişimsel bir doğaya sahip olduğunda hayatının hemen her aşamasında yabancılaşmayla karşı karşıya olan insanın bu süreçle başa çıkmak için yardım ve destek alabileceği alanlardan birisi de dindir. Dinler yabancılaşma sürecindeki insana bu süreci başarılı bir şekilde yönetmek için önemli imkân ve fırsatlar sunsa da, yeni yabancılaşma alanları üretebilecek tehlikeler de içermektedir. Dinin bu sürece olumlu katkısı onun yeterince doğru bir şekilde öğrenilip imkânlar ölçüsünde hayata geçirilmesiyle doğru orantılıdır.

Anahtar kelimeler: Yabancılaşma, birey, din, imkân, fırsat, tehlike

The fact that it has a very general nature and is the common denominator of a process that occurs in all areas of social-psychological life makes it very difficult to define the concept of alienation. The distinction between other concepts close to the

* This paper is the English translation of the study titled "Din ve Yabancılaşma: İmkânlar, Fırsatlar ve Tehlikeler" published in the 3th issue of *İlahiyat Akademi*. (Faruk KARACA, "Din ve Yabancılaşma: İmkânlar, Fırsatlar ve Tehlikeler", *İlahiyat Akademi*, sayı: 3, 2016, s. 45-54.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

* Prof. Dr., Psychology of Religion, Ataturk University, fkaraca@ata.uni.edu.tr., (0442) 231 2134.

concept of alienation and the concept of alienation is not always clear, and this further increases¹ the confusion and uncertainty of the concept, and it is also loaded with opposite and contradictory meanings. The concept of alienation has recently come out of lines in literature, documenting almost everything from the air that modern man inhales to the environment in which he lives².

The Latin origin of the concept of alienation is "*alienatio*", derived from the verb *alienare*³. The concept of "*alienus*", which means another and alien in Latin, refers to the end of the control of one's own activities by alienating himself and the society in which he lives by partially or completely losing his personal belonging when his mind is related to diseases⁴. The concept of alienation was used in medieval English, as in Latin, to mean unconsciousness or loss of cognitive power⁵. Indeed, as Fromm stated, the words "*aliéné*" in French and "*alienado*" in Spanish are used in the meaning of the mentally ill⁶ and the doctors who are currently caring for the mentally ill are called "*alienists*"⁷. In other words, this term is used about people who experience mental balance disorder, because they are disconnected from their relationships with their environment. This is why the concept is used today in the sense that more people feel completely separate and unfamiliar from their relations with the people and things around them⁸. The general tendency of American sociology to accept data on the social conditions that create alienation and reduce alienation to the psychopathology of the individual is also paralleled by this situation. The concepts of "ineffectiveness", "withdrawal", "apathy", "insensitivity", "indifference", "ambivalence", "disconnection", "normlessness" and "isolationism" are closely related to the concept of alienation and are sometimes used as its synonyms⁹. In this context, pessimism, cynicism (contempt for morality), is defined as a syndrome of emotional insecurity and alienation that the concept of retardation cases, and reject socially approved attitudes and

¹ Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı (Anomi ve Yabancılaşma)*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1980, p. 305.

² Kılıç, Sadık, *Yaban'cı'laşma, (İnsana Karşı Toplumsal Süreç)*, Rahmet Yayıncılık, İstanbul, 1984, p. 14.

³ Schacht, Richard, *Alienation*, George Allen and Unwin Ltd., London 1970, p. 1.

⁴ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, p. 817.

⁵ Schacht, Alienation, p. 2.

⁶ Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Transl. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3rd Edition, Ankara 1995, p. 56.

⁷ Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Transl. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3rd Edition, Ankara 1995, p. 10; Drever, James, *A Dictionary of Psychology*, Penguin Books, Baltimore, 1955, p. 12.

⁸ Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötügen Yayınları, 3rd Edition, İstanbul 1986, p. 171, (22nd Footnote).

⁹ Gold, Martin, Juvenile Delinquency as a Symptom of Alienation, *Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s.122; Schacht, Alienation, p. 155.

interpersonal relations to trust other people and rules that regulate the composition includes covering of personality characteristics¹⁰.

To better understand alienation, it is necessary to define the human concept. It is only by this definition that it can be revealed whether human beings are alienated or not. Then what do we have to understand from a human being? What makes a man human?

Human beings can be defined as a bio-psychic and social entity that thinks, knows, acts, has a sense of value, religious tendencies, has a sense of time, works, loves, fears, idealizes, and has unique qualities among others. Then alienation means not being able to maintain this integrity by not being able to adequately bear the mentioned characteristics. The natural result of this situation is the problem of incompatibility occurring in the inner and outer world.

While the factors that cause alienation are usually social, alienation occurs in the individual. The reflection of the alienation that takes place in an individual's inner world on their relationship causes social alienation, and individual and social alienation consistently produce each other. In fact, this situation is not only unique to alienation but also applies to many other characteristics of man. However, the weakening and deterioration in the mechanism and function of any system, including religions that challenge alienation, as a result of encountering situations that are not in accordance with its nature, can also be defined as alienation. It is necessary to remember here that the definition of man given above depicts the *ideal* human. In this case, the alienation of human beings at certain levels until they reach the ideal stage is an inevitable phenomenon. It can even be said that the whole of life is a process of alienation until it reaches its level of maturity. In this case, alienation can be considered as a natural part or consequence of human life, which is a developmental phenomenon on the one hand, while on the other hand it can be considered a powerful motivator that drives development.

It can be suggested that life is actually a process of alienation because every new situation an individual faces is alien to him, forcing him to adapt to this new situation, and in some cases to cope with it activates his potential. People can cope with some of these new situations in their lives with their own resources, but they can't cope with some others. This condition puts them in need of different doses of help at various periods of their lives. For example, it is known that the survival of a newborn baby needs the help of others. However, the baby often needs the help of others also to develop a healthy personality. Religions, which can also be considered a divine aid for healthy personality development, begin to function as developmental guides from the moment people enter the value system. For example, when the individual-God relationship is established from the Islamic axis,

¹⁰ Gould, Laurence J., "Conformity and Marginality: Two Faces of Alienation", *The Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), p. 44, 51.

it turns into the Lord-servant relationship. The person who gains the title of a Muslim through this relationship means the individual who trusts the guidance of Allah on his personal development and who submits himself to Him in this regard. After that, he is no longer someone who is trying to deal with alienation alone, which is a kind of humanization adventure, but he is someone who is trying to deal with this problem with Allah. So, if every new thing that man encounters is a stranger, is religion and therefore Allah not of these strangers?

One of the characteristics found in the nature of human beings is religious tendency. In the context of this trend, which is expressed in religious terminology by the concept of nature, there is *the potential to seek a superior power or to know and contact its creator*. Religion and science are almost in alliance regarding this condition, which is considered to be the genetic basis of religiosity. The concept of human nature¹¹ as mentioned in the Quran and related hadiths¹² imply positive abilities and predispositions given by Allah to human nature during the first creation, such as inclination to belief in one Allah, tendency to know its creator, and soul cleansing¹³. As a result of the weakening and disengagement that occurs in this tendency due to environmental factors, the tendency towards Allah may be masked by other factors, it may become increasingly dumbed down and eventually the relationship between Allah and man can not be established, or it may come to the point of total disengagement. Instead, by substituting *the profane and secular values*, the concept of God can become void words that have lost meaning in the minds of people¹⁴. While these situations can be understood as religious alienation on one hand, on the other hand they can be characterized as *individual alienation* in the sense of not being able to reveal an important potential in an individual's entity structure. In other words, the alienation of man to himself and the alienation to Allah or to religion can be evaluated on the same plane. Perhaps the broadest meaning of alienation in this context is *alienation to reality* in the sense of the individual not being able to notice the realities of what is happening in and around him or her. In this context, the person who carries a soul from Allah in the nature of being is addressed as follows in the Quran: "*And on the earth are signs for the certain [in faith]. And in yourselves. Then will you not see?*"¹⁵. In this case, alienation corresponds to a lack of awareness of the possibilities, opportunities, and possible dangers present in the inner and outer world of the individual, including Allah.

As mentioned above, it is not difficult for a person born with a religious predisposition to have a conscious contact with Allah because the vast majority of people are born in a family environment that is more or less familiar with religion

¹¹ Ar-Rum, 30/30.

¹² Bukhari, Abu Abdullah Muhammad b. Ismail, al-Sahih, al-Maktabat al-Islamiyya, Istanbul (no date), Tefsir-u Sare, 30, 1; Cenaiz, 79, 80; Müslim, Kader, 22.

¹³ Hökelekli, Hayati, Fitrat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, p. 47-48.

¹⁴ Kılıç, *Yaban'cı'laşma*, p. 143.

¹⁵ Adh-Dhariyat, 51/20-21.

on one hand, on the other hand, life problems often trigger the tendency of a weak person to seek superior power and seek refuge in it. But the real problem begins after that because it is one thing to have conscious contact with Allah from time to time due to the difficulties of life, and it is another thing to live and maintain this contact for a long time. Here, religions are systems that answer the question of how this contact with Allah can be established and maintained. The religions that gave the answer to this question by revelation presented to people in a concrete way with the exemplary lives of the prophets. In other words, the most perfect forms of the relationship between Lord and servant were exhibited by the prophets because they are individuals who submit themselves to Allah at the highest level regarding their personal development. It is possible to see this clearly in the hadith of the Prophet, "*my Lord has taught me and has done my manners in the best way.*"¹⁶ So, what can be said about the alienation experienced by the prophets, have they never experienced alienation? If we answer this for the Prophet Muhammad in particular, the answer will certainly be 'yes, He has experience' because, as the Quran says, all prophets are human beings¹⁷, and alienation is man's destiny. To be a prophet means to be a stranger twice as much. Accordingly, Muhammad experienced an intense alienation when he addressed the first revelation and when he told others about the situation he had experienced, and when the revelation was stopped. The situations he faced when he started the communicate, when he was boycotted, when he went out to fight against his own people, when he was digging a ditch with a pickaxe and a shovel, were strange things to him. He has overcome these problems by taking refuge with Allah, by giving his back to Him, by seeking help from Him, by feeding Him psychologically, and sometimes by challenging others with His power. All this is essentially the process of "*nurturing by His Lord*" in terms of human development and individual piety, and on the other hand the spread of a new religion across the world.

It is possible that all people whose destiny is alienation, such as the prophets, receive high-level help from Allah in this process. In other words, Allah's guidance to the prophets through revelation applies to other people, and the most common name for it is the way of religion. According to this, religion is one of the important opportunities for human beings in the process of combating alienation. From time to time, divine guidance is realized through direct interventions in the form of birth and inspiration to the heart, which creates an important opportunity for a person who is a traveler of personal development. Inspiration, which means direct feeding from Allah, provides an important motivation for the individual and sharpens his perceptions. One of the natural consequences of this situation is foresight. However, in a *hadith qudsi*, inspiration is bound to positive behavior, as stated in "*if you work with what you know, I will teach you what you do not know.*" According to this, it is possible to get help from Allah through religion, whether indirectly or directly,

¹⁶ al-Hindi, *Kanz al-ummal* XI/406; Suyuti, *al-Jamiu al-saghir*, I/12

¹⁷ At-Tawbah, 9/128.

in the adventure of personal development, which is also a process of alienation. However, this situation also depends on certain conditions, and failure to adequately meet these conditions can lead to new alienations. In other words, while religion has the potential to make serious contributions to the person in the process of alienation, it is possible to alienate him even further.

There are two basic conditions for religion to contribute positively to the process of alienation. The first of these is sufficient knowledge of the true religion. It is not possible for Allah to guide people if the information that constitutes an important dimension of religious life is not obtained properly and adequately from the proper sources, and the danger of this situation is that man is a servant of others but not of Allah in good faith. People who put their minds and cognitive abilities at the service of others to guide their religious lives instead of providing them with the right knowledge of religion are more open to alienation. Similarly, religionists who learn the religion from wrong sources, not the right ones, or who do not learn enough, who do not distinguish it from superstitions are also more open to alienation because incomplete and incorrect knowledge of religion sometimes causes people to become depressed by putting religious boundaries in a much narrower pattern than they are, and sometimes by eliminating almost all boundaries it destroys the organization of religion into human life, even in these cases it is a clear religious alienation. While most simple examples of this situation are fearing people who violate minor rules with a hell that will last for years or opening the gates of heaven to those who do simple favors; the understanding that being religious is a matter only of praying, fasting, pilgrimage and alms, abstracting it of piety, truthfulness, honesty, fairness, hard work, productivity, security, solidarity, altruism and many other social behaviors is an explicit alienation.

It is not enough to hone it correctly for religion to contribute positively to the process of alienation. The second basic condition of this situation is that it is implemented at a sufficient level. It is also alienation for the individual to think that his faith does not transform himself without sufficiently conveying the guiding principles of his religion to his life, as well as to observe such devout people and to form an opinion about religion based on this observation. The practice of religion in life is directly proportional to the value given to it. It is not possible for a person who does not value to take it seriously, nor is it possible for him to transfer what he does not take seriously into his life. In this case, not giving or not being able to give enough value to faith poses another risk as another of the fundamental problems of today's religious people. In our opinion, this is the result of a wrong perception of religion, along with incomplete and insufficiently accurate knowledge of religion because the vast majority of people perceive religion as a responsibility and see it as a debt that they do not want, rather than an opportunity and chance that they can take advantage of in their own personal development process. This perception makes it difficult for religion to be realized in life, as well as making it devoid of meaning and limiting its developmental functions because debt discharging

activates the feelings of weakness instead of pleasure, bringing the tendency to distance instead of proximity because the unpaid debt reminds the individual of the penalty, it activates the feeling of fear. Thus, approaching the worships with a sense of debt on one hand reduces the motivation for them, on the other hand it allows only the protective functions of religion to be lived. However, the main contribution of religion to the human being in the process of alienation is realized by the introduction of its development functions. These functions are not revealed in piety fueled by fear, but in piety fed by love.

Regardless of the motivations, worship is one of the main factors that carry Allah into the consciousness of the individual and provide vitality there. It is not possible for a religion that does not ask for worship to go beyond a dry philosophy, nor is it possible for a person who does not tend to worship to develop in religious terms. The fact that Allah exists in the active zone of individual consciousness and continues to exist here means the end of the separation between man and Allah, which corresponds to mature religiosity. This situation, which is stated in the Quran as "*keeping prayer from evil*,"¹⁸ indicates that the individual who joins with Allah in his consciousness during prayers may actually succeed in staying away from evil. The problems of orientation to worship and execution are the main reasons for alienation in religious life. Based on this, not believing in religious doctrines by heart and being skeptical against them, not having at least an acceptable level of religious knowledge to perform religious practices, not being able to achieve psychological satisfaction from worship, not being able to observe explicit religious prohibitions and habitual behaviors can be considered different reflections of religious alienation observed in different areas. In this context, the most widespread habits like laziness, lying, freeloading, gossip, waste, adultery, theft, dishonesty, injustice, oppression, and abusing religion for personal interests can be considered lacks in human development or different manifests and results of religious alienation.

In fact, religion's greatest contribution to the individual in the process of alienation is to raise awareness and help him to realize the possibilities, opportunities, and dangers both within and around him. In this context, one of the greatest dangers facing today's religious people is the religious defense mechanisms they experience as a result of lack of awareness. The vast majority of people think that they are living the truth, even though they are moving away from their individual reality and entering into a pattern of lies, with the introduction of the defense mechanisms that have emerged in religious life.

That is, although the believed and adopted tend to produce behaviors that are appropriate to them, the inability of the human to perform these behaviors under the influence of other factors causes a contradiction that outweighs the cognitive aspect. One of the most commonly used ways to get rid of this contradiction is

¹⁸ Al-'Ankabut, 29/45.

defense mechanisms. Defense mechanisms sometimes work in the form of suppression of the individual's beliefs, which forces him to act, by pushing him into the subconscious mind, and sometimes by producing arguments that can justify the discrepancy between belief and behavior in various ways. In this case, the perception of faith evolves. Individuals begin to produce partially rational arguments and think that their cognitive sides are stronger, they can survive in this system even without practices, Allah doesn't need anyone's worship, Allah is the merciful one and may forgive those who don't act in His way, religion is a matter of inner peace and the destination can be reached in different other ways. Another orientation of religious people who have difficulty fitting their behavior into their beliefs is to do this by a little retouching on their beliefs. In this way, the cyclical relationship between the beliefs and behaviors of the individual who has survived the internal contradiction becomes effective this time between their new beliefs and old behaviors.

It is not easy for individuals who infect their religious life with defensive mechanisms to get out of this situation because the disconnection from the reality inherent in defense mechanisms applies to religious defense mechanisms as well. The natural consequence of this situation is that someone who thinks he is religious or who perceives himself as a religious person is not really so. The simplest evidence of this situation is that individuals who frequently perform religious rituals in their lives also frequently perform behaviors that are not approved by religion. These are the indicators of religious alienation. In this way, it becomes more and more difficult for the individual who is moving away from the world of religious reality to return to the true perception of religion or worship because while the major factors that save the individual from this kind of orientation are dramatic experiences, such experiences do not raise the religious awareness of anyone who experiences them.

One of the most frequently used defense mechanisms in religious life is the effort of the individual to make concessions by not performing the prayers that are difficult for him or her, but by practicing the prayers that are easy. This situation is applied more to appease the feeling of sinfulness caused by the violated religious prohibitions. For example, a wealthy devotee can compromise the shortcomings of his religious life by giving scholarships to students or spending lavishly on charity work. This may even create the illusion that some individuals think of their expenses in the name of religion as a form of credit to violate the religious prohibition. The main purpose of worship, however, is to improve the consciousness of Allah in the individual by nurturing the soul and keeping it alive. Such defenses serve not to improve the consciousness of Allah but to increase the appetite of the soul. Accordingly, it is clear that no behavior that does not contribute to the development of the consciousness of Allah in the individual can be worshipped, even though it has been recommended by the religious person. In this context, it is meaningful that the measure of atonement, which is required to be

performed as a result of the violation of certain religious prohibitions according to the religion of Islam, is adjusted according to what is difficult for the human soul. For example, the penance of a rich person who intentionally breaks his oath is not to feed ten poor people, but to fast for three days.

One of the most effective ways to get rid of alienation in worship is to focus on the semantic dimension in them. For example, the vast majority of people who do not know the language of the basic sources of the religion they believe in often pray with the ready prayer patterns they have learned. This often results in praying without realizing what kind of communication is made with Allah and what is asked of Him. However, prayer cannot contribute to this process as religious development necessarily occurs with the rise of religious awareness or consciousness. The same applies to other types of worshipping. For example, the prayer, which consists of a prayer with a certain time and distinctive rules, requires the recitation of some oral invocations. People who do not speak Arabic perform their prayers by reciting these prayers without knowing what they mean. The same is true for those who know the meaning of the surahs they recite in prayer, but do not focus on the meaning. The natural consequence of this situation is an unproductive life of worship. As a matter of fact, some religious people become increasingly alienated from religion due to their inability to achieve the awe and psychological satisfaction they seek in their worship¹⁹.

In a study of the language of worship, it was found that the language of worship is a factor that can create alienation in the field of religious life. Accordingly, individuals who read the surahs for prayers by thinking about their meaning were found to exhibit significantly higher levels of internal religious motivation than those who *“do not know the meaning of the surahs of prayer”, “read them without thinking about their meaning, despite having the knowledge”* and *“favor worshipping in Turkish”*. A similar situation arose when these findings were examined in reverse. According to this, 21.8% of subjects with low levels of internal religious motivation did not pray, while this ratio was 2.6% for the group with high levels of internal religious motivation. The rate of thinking about the meanings of the surahs recited in prayer in the high level group was 30.3%, while this rate decreased to 13.5% in the low-level group in terms of internal religious motivation.²⁰

The above findings reveal the close relationship between religious beliefs and behaviors, as well as the importance of the level of awareness during the practice of religious rituals. Just as any information or action that does not extend a person's point of view is obliged to remain stumped, the forms of worshipping that do not raise religious awareness are similarly bound to remain stumped or become defensive mechanisms. According to this, while purity and sincerity are important in the worship that will improve religious consciousness, they are not alone

¹⁹ Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset, Trabzon, 2015, p. 162.

²⁰ Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dini Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul, 2001, p. 224-226.

enough. As the individual knows what to do during worship, he also needs to know what dialogues he enters into, what he promises to Allah, and what he wants from Him. Otherwise, the worships face the risk of not being able to move beyond automated bodily movements because individuals who do not focus on meaning in religious practices are interested in what preoccupies the active region of their consciousness during worship, and their religious practice falls into secondary importance. In this context, it is common for people to remember the location of some lost items during prayer or to discover interesting ideas about the subjects they have concentrated on. In addition, it is not as difficult to learn the meaning of the prayers recited in worship and to read them from their original form during worship by concentrating on their meaning, and it is something that anyone who takes his religion seriously and values it can do.

As a result, alienation is the inevitable fate of the human cub, which has a developmental characteristic, no matter what meaning is attached to it. While alienation makes life difficult on one hand, on the other hand it throws wood into the fire of human development in order to develop their potential for survival. Moving along the path of development means more easily dealing with alienation. People get help from different sources to deal with the problem of development. Religions, which are significant alternatives for help, have always been the center of attraction for people throughout history. However, the reputation and inclination of people with structurally high religious interest to religions do not guarantee that they get enough use of them. In some cases it is even possible for religions to add new areas of alienation to human life. The positive contribution of religions to this process depends on the conditions of learning them correctly enough and transferring them to life in the measure of possibilities, and the opposite results in the other direction.

References

- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000.
- Bukhari, Abu Abdullah Muhammad b. Ismail, *al-Sahih al-Maktabat al-Islamiyya*, İstanbul nd.
- Drever, James, *A Dictionary of Psychology*, Penguin Books, Baltimore 1955.
- Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Transl. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3rd Edition, Ankara 1995.
- Gold, Martin, Juvenile Delinquency as a Symptom of Alienation, *Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), p. 121-136.
- Gould, Laurence J., Conformity and Marginality: Two Faces of Alienation, *The Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), p. 39-64.
- Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, 3rd Edition, İstanbul 1986.
- Hökelekli, Hayati, "Fıtrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII, 47-48.

- Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset, Trabzon 2015.
- Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dini Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul 2001.
- Kılıç, Sadık, *Yaban'cı'laşma, (İnsana Karşı Toplumsal Süreç)*, Rahmet Yayıncılık, İstanbul 1984.
- Schacht, Richard, *Alienation*, George Allen and Unwin Ltd., London 1970.
- al-Hindi, Ali ibn al-Muttaki, *Kanz al-ummal fi süneni'l-ekvâl-i ve'l-efal*, sunan al-akwâli wa Ed. Bakri Hayati and Saffat al-Saka, Muassasah Al-Risalah, Beirut 1981.
- Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı (Anomi ve Yabancılaşma)*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1980.
- Warren, Howard C., *Dictionary of Psychology*, Houghton Mifflin Company, The Riberside Press, Cambridge 1934.

الدين والاعتراب؛ الفرص والتحديات *

أ. د. فاروق قراجه

جامعة أتاتورك - فلسفة الأديان: fkaraca@ata.uni.edu.tr

ترجمة: إسماعيل يلماز

الخلاصة:

على الرغم من أن مصطلح الاعتراب يحتوي على معاني متعددة في مختلف التخصصات، لكن تتركز هذه المعاني في الأساس الفردي حيث يتحقق الاعتراب في الفرد؛ إذ يتميز الفرد بالطابع التطوري، الذي يواجه الاعتراب في كل مرحلة من مراحل الحياة تقريباً، ولكي يواجه هذه الإشكالية يأتي الدين كطرف أساسي مساعد له في هذه المواجهة.

وبالرغم من أن الأديان تتيح للفرد في مراحل الاعتراب فرصاً كبيرة للمواجهة بنجاح، لكنها في الوقت نفسه لا تخلو من المخاطر؛ إذ يجب أن يفهم الدين بشكل صحيح لمواجهة هذه التحديات، ومن ثم لن تتولد طرق جديدة لإدارة الصراع بين الذات الإنسانية من جهة، والاعتراب من جهة أخرى ما لم يتحقق فهم دقيق للدين بمعرفة خصائصه ومتغيراته.

الكلمات المفتاحية: الاعتراب، الفرد، الدين، الإمكانيات، الفرص، التحديات.

Din ve Yabancılaşma: İmkânlar, Fırsatlar ve Tehlikeler

Özet

Çok genel bir anlam içeren yabancılaşma kavramına değişik disiplinlerden farklı anlamlar yüklense de kavrama yüklenen anlamların yoğunlaştığı alan bireysel temelde olup, yabancılaşma bireyde meydana gelmektedir. Gelişimsel bir doğaya sahip olduğunda hayatının hemen her aşamasında yabancılaşmayla karşı karşıya olan insanın bu süreçle başa çıkmak için yardım ve destek alabileceği alanlardan birisi dedindir. Dinler yabancılaşma sürecindeki insana bu süreci başarılı bir şekilde yönetmek için önemli imkân ve fırsatlar sunsa da, yeni yabancılaşma alanları üretebilecek tehlikeler de içermektedir. Dinin bu sürece olumlu katkısı onun yeterince doğru bir şekilde öğrenilip imkânlar ölçüsünde hayata geçirilmesiyle doğru orantılıdır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılaşma, birey, din, imkân, fırsat, tehlike

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Din ve Yabancılaşma: İmkânlar, Fırsatlar ve Tehlikeler" التي نشرت في العدد الثالث من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (فاروق قراجه، الدين والاعتراب؛ الفرص والتحديات، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٦، العدد: ٣، ص ٤٥-٥٤). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

Religion and Alienation Facilities, Opportunities and Dangers

Abstract

Alienation occurs in the life of individual; although, the concept itself have many different meanings within different disciplines. Religion is a field that can help individual to overcome alienation in evolutionary nature. Although religion may help alienated people to overcome this problem, it has also potential to cause alienation. If religion is learned properly, it will help people positively. This relationship is positively correlated.

Keywords: Alienation, individual, religion, facility, opportunity, danger

لقد بات من الصعب جداً تحديد مفهوم الاعتراب لأنه ذو منحى عام، إذ يشكل الدّعاة المشتركة لجميع مجالات الحياة الاجتماعية والنفسية.

وفي الحقيقة، إن التمييز بين مفاهيم أخرى قريبة من الاعتراب ومفهوم الاعتراب ليست واضحة دائماً، مما يزيد من الارتباك وعدم اليقين بشأن هذا المفهوم^(١)؛ حيث تظهر له معانٍ متعاكسة ومتناقضة أحياناً!

وفي العصر الحديث اتسع مفهوم الاعتراب ليشمل كل شيء تقريباً؛ من الهواء الذي يستنشقه الإنسان المعاصر إلى البيئة التي يعيش فيها^(٢). وقد استمد المعنى اللغوي للاعتراب من أصل فعل «alienatio» لاتيني هو «alienare»^(٣) والذي يأتي في اللاتينية بمعنى أجنب، أو آخرين، «alienus».

وإذا تعلق الأمر بالأمراض العقلية، فإن المعنى يفيد الاعتراب عن الذات والمجتمع؛ إذ يفقد الشخص الولاء للجماعة حين يفقد الولاء لنفسه^(٤). وقد استخدم مفهوم الاعتراب، في اللغة الإنجليزية في العصور الوسطى كاستخدامه في اللاتينية بمعنى أن: يفقد وعيه، «Alienne»^(٥)، أو يفقد السلطة المعرفية بالواقع كما في اللغة الفرنسية على ما يشير كروم، ويستخدم بمعنى المريض النفسي^(٦)؛ إذ ما زال يسمى طبيب الأمراض العقلية «alienado» بالإسبانية، والمختل عقلياً يطلق عليه في اللسان الإسبانية نفسه «alienist»^(٧)، حتى الآن.

(١) Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı (Anomi ve Yabancılaşma)*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1980, s. 305

(٢) Kılıç, Sadık, *Yaban'cılaşma, (İnsana Karşı Toplumsal Süreç)*, Rahmet Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 14

(٣) Schacht, Richard, *Alienation*, George Allen and Unwin Ltd., London, 1970, s. 1

(٤) Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 817

(٥) Schacht, *Alienation*, s. 2

(٦) Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3. Basım, Ankara, 1995, s. 56.

(٧) Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3. Basım

وبعبارة أخرى تستخدم هذه العبارة للتعبير عن الأشخاص الذين يعانون من ضعف التوازن العقلي لأنهم منفصلون عن محيطهم وعمّا حولهم من الموجودات. وهذا هو سبب شيوع هذا الاستخدام مؤخرًا في كثير من الكتابات^(٨).

والاتجاه السائد في علم الاجتماع الأمريكي يحيل الاغتراب إلى الظروف الاجتماعية التي تخلقه وهذا لا يقلل من شأن الاضطرابات النفسية التي قد تكون سببًا في نشوئه بكل حال؛ فإن مفاهيم «الوحدة»، و«الانسحاب»، و«اللامبالاة»، و«الحساسية»، و«الاختلاف»، و«التردد»، و«الانفصال عن الواقع»، و«عدم المعيارية»، و«العزلة»... وغيرها كلها مفاهيم نفسية ترتبط ارتباطًا وثيقًا ومرادفًا أحيانًا بمفهوم الاغتراب^(٩). في الوقت ذاته الذي يعني فيه مفهوم الاغتراب «التشاؤم»، و«السخرية»، و«انعدام الأمن»، و«التباعد العاطفي»، و«عدم الثقة بالآخرين»، و«رفض قواعد الالتزام الجماعي»، و«نبذ العلاقات الفردية»...^(١٠) وغيرها من المفاهيم التي تدخل في إطار علم الاجتماع.

فمن أجل فهم أفضل للاغتراب يكون من الضروري تحديد مفهوم الإنسان أولاً؛ لأننا بعد هذا التعريف سيكون من اليسير علينا تحديد مدى قرب هذا الإنسان من الاغتراب أو بعده عنه.

إذن ينبغي لتكوين هذا التعريف الذي نشده أن نجيب عن أسئلة أولى ضرورية منها: «مَنْ الإنسان؟» أو «مَا الذي يجعل الإنسان إنساناً؟».

ويمكن تعريف الإنسان كما هو معلوم من كل علوم الفيزياء الحيوية والاجتماع التي لدينا؛ بأنه ذلك الكائن الذي يملك صفات «التفكير، والعلم، والعمل، والشعور بالقيم الأخلاقية والدينية، والوعي بالوقت، والخوف...» فبناء على ذلك يصح تعريف الاغتراب بأنه عدم القدرة على تحقيق هذا التكامل من خلال عدم وجود ما يكفي من الميزات المذكورة. والنتيجة الطبيعية لهذا الوضع هي مشكلة التعارض الذي يحدث في العالمين الداخلي والخارجي للإنسان.

ومن هنا يصح أن نعزي عوامل الاغتراب إلى العوامل الاجتماعية عادة، غير أن مظهر الاغتراب مظهر فردي؛ إذ ينعكس الاغتراب الذي يحدث في العالم الداخلي للفرد بسبب من العزلة الاجتماعية الخارجة عنه

(٨) Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1986, s. 171, (22). Dipnot

(٩) Gold, Martin, Juvenile Delinquency as a Symptom of Alienation, *Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s.122; Schacht, Alienation, s. 155

(١٠) Gould, Laurence J., "Conformity and Marginality: Two Faces of Alienation", *The Journal of Social Issues*, 1969, 25 (2), s. 44, 51

فالعلاقة بين العالمين ديالكتيكية متأججة وليس هذا تحديدا لظاهرة الاعتراب على وجه الخصوص، بل لكل الظواهر النفسية الأخرى لدى الإنسان.

ومع ذلك، يمكن تعريف الاعتراب بشكل أدق «بأنه ضعف وتدهور في أداء نشاط اجتماعي منظم، بما في ذلك الأديان التي تتحدى الاعتراب، نتيجة لمواجهة الإنسان ظروفًا غير ملائمة لذاته».

وينبغي أن نذكر هنا إن تعريف الإنسان المذكور آنفًا يصف شخصاً مثالياً، وذلك النوع من البشر نادر الوجود؛ لذا فالاعتراب ظاهرة لا مفر منها في الواقع. ويمكن الزعم أن كل أشكال الحياة هي عملية اغتراب متداخلة حتى نصل إلى المستوى المثالي، ومن ثم يبدو الاعتراب دافعاً قوياً في حياة الإنسان من جهة، ومن جهة أخرى فهو ظاهرة طبيعية لتنميته الذاتية.

ويمكن القول: إن الحياة هي في الواقع عملية اغتراب كُبرى؛ لأن كل وضع جديد يواجه الفرد يُعدُّ غريباً عنه أحياناً، ومناسباً له أحياناً أخرى، والإنسان يتحرك دائماً لمواجهة هذه الأوضاع الجديدة، فحيناً ينجح بإمكاناته الذاتية في التجاوب والاندماج، وأحياناً يفشل في المواجهة فيقع أسيراً للاغتراب. وهو في كل الأحوال لا يستغني عن معاونة الآخرين له، فعلى سبيل المثال يبقى الطفل حديث الولادة على قيد الحياة بمساعدة أمه لا محالة في ذلك وقد يحتاج الرجل البالغ كذلك إلى مساعدة الآخرين أيضاً لتكوين شخصية سليمة.

فالأديان في هذا الصدد يمكن أن تعدَّ منحةً إلهيةً لتنمية شخصيات سوية، فتبدأ مع الإنسان من لحظة البداية. فعلى سبيل المثال تتحول علاقة «الشخص بالرب» في المنظور الإسلامي إلى علاقة «العبد بالله». فيبدو الشخص الذي حصل على لقب مسلم في هذا الصدد كمن يثق في التوجيه الإلهي في إعادة تشكيل شخصيته بحيث يسلم نفسه إليه، وبعد ذلك يواجه المسلم الاعتراب ليس منفرداً بل بمعاونة ربه.

حسناً، إذا كان الشيء الجديد الذي يواجهه الإنسان في رحلة حياته غريباً أجنبياً عنه، فهل الدين، وبالتالي الله يكون أجنبياً عنه كذلك؟

إن الميل الديني واحدٌ من الخصائص الموجودة في كيان الإنسان، ذلك الذي يعبر عنه بالفطرة، التي يبحث فيها الإنسان عن القدرة المطلقة، أو التعرف على الخالق، ومن ثم الاتصال به، إن الدين والعلوم على وشك الاتفاق أن التدين قائم بالوراثة في الفطرة الإنسانية^(١١).

إن الباحث في القرآن الكريم والأحاديث المتعلقة^(١٢) بهذا الموضوع يدرك أن هذه الصفات والميول

(١١) سورة الروم: ٣٠.

(١٢) البخاري: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل، الجامع الصحيح، المكتبة الإسلامية، إسطنبول، كتاب التفسير، باب الجنائز، رقم

٨٠/٧٩، ومسلم ٣٠/١.

الإيجابية مثل الميل إلى الاعتقاد بالله، أو التعرف عليه، ومن ثم التطهير الروحي، موهبة خلقها الله في طبيعة الإنسان^(١٣). ونتيجة لضعف هذا الاتجاه من تأثير العوامل البيئية وخروجه على طبيعته الأصلية، يمكن أن يستتر هذا الميل من البشر تجاه الله بعوامل أخرى، فتكون النتيجة ضموهم هذه العلاقة الروحية، التي يعقبها الانهيار الديني للإنسان في نهاية المطاف.

ومن الممكن أن تحلَّ القيم الدنيوية والعلمانية محلَّ القيم الدينية، ويتحول مصطلح الألوهية في الفكر البشري إلى لفظ مجرد بلا معنى^(١٤) فهذا اغتراب ديني يفهم من جانب واحد، ويمكن وصفه أنه اغتراب فردي أيضاً. وبعبارة أخرى فإن اغتراب البشر الذاتي هو طرف من الاغتراب الديني ويمكن أن يقال: «الاغتراب الفردي» أو «الاغتراب الديني» أو «الاغتراب عن الإله» بالمعنى نفسه.

ولعل أوسع معنى للاغتراب في هذا السياق هو الاغتراب عن الحقيقة؛ حيث إن الفرد لا يمكنه تصور واقع ما يحدث في نفسه وما يدور حوله في هذا السياق، فالإنسان الذي يحمل النفخة الإلهية يسمى في القرآن بالموقين: ﴿وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِّلْمُوقِنِينَ ﴿٥٠﴾ وَفِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴿٥١﴾﴾ [سورة الذاريات: ٢٠-٢١]. لذا يعني الاغتراب هنا نقصاً في معرفة الامكانات الداخلية والخارجية للإنسان، ومن ثمَّ عدم وعي بالمهالك التي تحيط به، هذا القصور المعرفي تؤكده الجهالة بالله.

وكما ذكر أعلاه، فإنه ليس من الصعب حقيقةً أن يأتي الإنسان إلى العالم وفي داخله ذلك الميل الديني لإجراء اتصال واعٍ بالله؛ لأن الغالبية العظمى من الناس يأتون إلى العالم في بيئة أسرية هي أكثر أو أقل معرفة بالدين من جهة، ومن جهة أخرى، فإن أي شخص ضعف بناؤه الداخلي نتيجة ضغط مشكلات الحياة في كثير من الأحيان يتحرك للحصول على ملاذ آمن في جناب الله.

ولكن المشكلة الرئيسة تبدأ من هذا الحين، لأنه تحت تأثير صعوبات الحياة، يبدو الاتصال المعنوي موقوتاً وليس مستداماً، أما المحافظة على ديمومة الاتصال فشيء آخر، وهنا يبرز الدين ليؤسس منظومة اتصال دائم بالله، من خلال تتبع مسارات الأنبياء، والاهتداء بآثارهم من خلال تجارب ملموسة. وبعبارة أخرى عرضت الأديان أفضل أشكال علاقة العبد بربه ممثلة في الأنبياء؛ لأنهم هم الأشخاص المثاليون الذين سلّموا أنفسهم لله حق التسليم، ومن الممكن أن نرى هذا الأمر بوضوح في حديث النبي: «أَدْبَنِي رَبِّي فَأَحْسِن تَأْدِيبِي»^(١٥).

(١٣) Hökeleki, Hayati, Fitrat, TDV İslam Ansiklopedisi, s. 47-48

(١٤) Kılıç, Yaban'cı'laşma, s. 143

(١٥) الهندي، علي بن المتقي، كنز العمل في سنن الأفعال والأفعال، ١١/٤٠٦ والجامع الصغير ١/١٢.

ماذا يمكن أن يقال عن الاعتراب؟ هل شاهد الأنبياء الاعتراب وعرفوه؟

لو أجبنا عن هذا السؤال من حياة النبي محمد لكان الجواب أي نعم، لأن القرآن يؤكد على بشرية الأنبياء والرسول واحد منهم: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ [سورة التوبة: ١٢٨].

والاعتراب هو مصير البشر. وكونه نبي يعني أن درجة الاعتراب لديه عالية جداً؛ فقد اغترب عند أول مخاطبته بالوحي، وفي أثناء تبليغه الوحي، وعند انقطاع الوحي بشكل مكثف، وكان مغترباً عند الصعوبات التي واجهته فترة التبليغ، وعند المحاصرة، وعندما سَلَّ سيفه ليحارب قومه! وعند حفر الخندق بالفأس والمِعْوَل؛ لقد نجح في تجاوز كل هذه الصعوبات بحفظ الله له في وعيه الداخلي، وبلجونه إليه، وإسناد ظهره عند جنبابه، وكان انتظار المدد الإلهي معيناً له في كل لحظة، وأحياناً تحدّي الناس بسلطة الله. كل هذا كان بمثابة الأساس العملي لـ «أدبني ربّي» في مجال الوعي الداخلي، وعلى الجانب الخارجي مثل الاعتراب أساساً لنشر دين جديد.

ومن الممكن تكرار التجارب النبوية على مستوى الأفراد، فالوحي خاص بالأنبياء ولكن يمكن ترجمته إلى التدين لجميع الناس. ووفقاً لذلك يبرز الدين على أنه أهم فرص البشر في النضال ضد الاعتراب، فالعناية الإلهية لصيقة بالمتدينين؛ فأحياناً تتدخل مباشرة، وأحياناً تأتي بصورة إلهامات ترافق الإنسان المتدين في تجاوز صعوبات حياته.

ويعني الإلهام التغذية المباشرة من الله مما يوفر حافزاً هاماً للفرد، ومن ثم يشحذ تصوراتنا نحو نفسه والعالم، فتكون «الفراسة» هي النتيجة الطبيعية لذلك الإلهام الإلهي. ومع ذلك قد تكون الفراسة نتيجة جهد متواصل في العبادة كما في الحديث القدسي «لَوْ عَمِلْتَ بِنَا تَعْلَمَ، عَلِمْتُكَ مَا أَعْلَمُ وَلَا تَعْلَمُ».

فالدين وفقاً لهذا التصور يمثل فيض الإمداد الإلهي للإنسان بشكل مباشر أو غير مباشر، ثم إن عملية الاعتراب مغامرة لا بد منها تعتمد على شروط معينة، وعدم الوفاء بهذه الشروط قد يؤدي إلى اغتراب جديد، والدين من جانبه يسهم بشكل فعال في إنجاح الخروج من مأزق الاعتراب.

وهناك نوعان من الشروط الأساسية لإسهام الدين الإيجابي في هذه العملية؛ وأولها معرفة الدين الصحيح. وليس من سبيل هداية الناس سوى أخذ الدين عن معينه الصحيح من مصادره الأصلية بشكل كافٍ، وخطورة هذا الوضع تكمن في الإنسان الذي قد يقع أسيراً في عبودية غير الله بدون شعور بنية حسنة.

إن من يقدم خدماته الدينية للناس على أنه مرشد لهم من غير أن يحفّز العقل والممكيات المعرفية فيهم، فهو يفتح لهم أبواب اغتراب أكثر ممّا يوصدها أمامهم. وشبيه بذلك هؤلاء المتدينون الذين يتعلمون معلوماتهم

الدينية من مصادر خاطئة، أو الذين يتعلمون معلوماتهم الدينية من مصادر صحيحة ناقصة غير مكتملة أو غير قادرة على تمييز الدين الحق من الخرافة هم أيضاً أكثر انفتاحاً على الاغتراب؛ لأن المعلومات الدينية الناقصة أو غير الدقيقة تسبب للناس في بعض الأحيان إحباطاً نفسياً عن طريق قَوْلَبة الدين في حدود أضيق من حدوده الرحبة، أو على العكس رفع الحدود الدينية تماماً في عملية انفتاحية تمثل اغتراباً جديداً للإنسان.

من المهم أن نلاحظ التدين الحقيقي في استخراج الأخلاق والسلوكيات الموجَّهة لحياة البشر مثل: «البرِّ، والصدِّق، والعدل، والاجتهاد، والإنتاجية، والتحرُّر، والتعاون، والإيثار، في حين أن اثنين من أبسط الأمثلة على التدين الزائف ذلك الترهيب الشديد للبشر إن هم ارتكبوا ذنباً صغيراً، أو الإفراط في وصف النعيم لمن فعل من الصالحات شيئاً يسيراً! أو هؤلاء الذين يُقصرُونَ التدين على الجانب الشكلي في العبادات كالصلاة والصيام والحج والزكاة فقط.

ومن أجل الإسهام الإيجابي في مسيرة الاغتراب الديني لا يمكن أن يُكتَفَى فقط بالمعرفة الصحيحة به. ففي هذه الحالة يلزم تطبيق الشرط الثاني وهو تغير حياة البشر نحو الاطمئنان بلزوم جناب الله، فكما يُعدُّ اغتراباً اعتقاد الفرد بالدين الذي يؤمن به دونها تطبيق فعلي له، فكذلك تكوين فئات حول الدين بناء على مراقبة أمثال هؤلاء المتدينين الشكليين، يعد اغتراباً ثانياً.

وأما التطبيق الفعلي للدين في الحياة فهو يوازي تماماً القدر الممنوح له من الاهتمام، فالإنسان الذي لا يمنح دينه قيمة بالدرجة الكافية لا يمكنه أن يتعامل معه بإخلاص، ومن ثم تصبَح حياته الدينية ضرباً من الطقوس الدينية الفارغة، وهي مشكلة جدُّ خطيرة تواجه متديني العصر الحديث مما يشكل خطورة إضافية.

وفي اعتقادنا إن هذا الوضع هو نتاج لقصور العلوم الدينية، أو عدم كفايتها، إلى جانب التصور الديني المغلوط فيه، حيث إن كثيراً من الناس يتصورون الدين على أنه عبء ومسؤولية ملقاة على عاتقهم، أو دِينٌ يجب عليهم أدائه، ولا ينظر هؤلاء الناس إلى الدين على أنه فرصة قرب حقيقي بالله، أو مصدر للتوافق الروحي مع الكون والناس.

وكما أن هذا التصور يصعب على الإنسان الممارسة الفعلية للدين في الحياة، فإنه يجرمه من إدراكه كذلك، وهذه الحالة تحدد وظائف تطوره. حيث إن أداء الدين بهذا الشكل يُجَلُّ في الإنسان مشاعر اللامبالاة محلَّ الاطمئنان، ويتسبب في بُعْدِه بدل أن يكون سبب قرب به؛ لأن الدين الذي يركز على الجزاء والعقوبة الأخروية باستمرار يُزَكِّي مشاعر الخوف فيه؛ فيصير التقرب إلى الله خاصة في العبادات بإحساس أداء الدِّين المفروض عليه خوفاً من العذاب، وليس رغبة في المحبة الإلهية والثواب، فيبدو الاغتراب حينئذ ظاهراً أيَّما ظهور.

إن أداء العبادات بإخلاص تقرب الوجود الإلهي إلى التصور البشري، فتؤسس المعية؛ فالدين الذي لا

تتجسد في العبادات بإخلاص لا يعدُّو أن يكون أكثر من فلسفة جافة، فوجود الله عز وجل في المنطقة النشطة من شعور الفرد، واستمرارية وجوده هناك تنهي الفراق بين الخالق والإنسان، وهذا الوضع يعبر عنه بالتدين الكامل مصداقاً لقوله تعالى: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ...﴾ [العنكبوت: ٤٥]، وتشير الآية في الحقيقة إلى أن الفرد الذي توحد شعوره بالله تعالى في الصلاة قادرٌ على الابتعاد عن المنكرات.

إنَّ الابتعاد عن العبادات في مواجهة المشكلات المعيشية يعد من أسس الاعتراب في الحياة الدينية، ذلك أنَّ عدم الإيمان القلبي بالنصوص الدينية والنظر إليها بشبهة وعدم تطبيقها في أدنى المستويات يؤدي إلى الاعتراب، وكذلك عدم الوصول إلى الطمأنينة النفسية في العبادات وعدم الانتهاء عن المحظورات الدينية الظاهرة لدرجة تحولها إلى عادات وممارسات يمكن أن يعد كذلك من الاعتراب الديني الذي يمكن مشاهدته في ميادين متعددة، وبمظاهر مختلفة. وفي هذا الصدد فإن: الكسب والكذب والتطفل والغيبة والإسراف والزنا والسرقه والغش والتعدّي والظلم وأمثالها من التصرفات التي نالت أكبر شهرة، والتي يمكن أن تستخدم كوسيلة من الوسائل لتأمين المنافع الشخصية، فإنها يمكن أن تُعدَّ نقصاً في البناء الشخصي للإنسان، كما يمكن أن تعدَّ مظاهر مختلفة للاعتراب الديني أو من نتائجه.

إن أكبر إسهام يمكن تقديمه للإنسان من جهة الدين في مسيرة الاعتراب هي رفع مستوى الوعي لديه، مما يساعده في إدراك السوانح والفرص والمهالك، سواء تلك التي في داخله هو أم التي في محيطه. وهكذا فإن من أكبر المخاطر التي يواجهها متدينو عصرنا هي آليات الدفاع التديني الناتجة عن تدني مستوى الوعي بالدين ذاته. فالغالبية العظمى من الناس عندما يظهرون آليات الدفاع في حياتهم التعبدية، يتعدون وباستمرار عن واقعهم الشخصي؛ فيحسبون أنفسهم يعيشون الواقع على الرغم من ممارستهم الكذب والنفاق كل لحظة. أي أن القيم التي يؤمنون بها ويتمسكون عندما تطالبهم بإصدار تصرفات تتوافق معها، فإنهم يعجزون على المستوى الإجرائي من أدائها لبقائهم تحت تأثير المؤثرات الحياتية الأخرى مما يتسبب في دخول الفرد دوامة من المتناقضات يكون فيه الجانب المعرفي هو المؤثر الغالب.

فتبدو آليات الدفاع هي الأكثر ظهوراً للتغلب على هذا التضاد، فتعمل أحياناً على إسقاط المعتقدات التي تجبر الفرد على القيام بتصرفات معينة من خلال دفعها إلى اللا شعور، وأحياناً أخرى تعمل على إسدال ستار المنطق من خلال استصدار حُجج تخلق له أعداءاً بأنواع شتى تبرر له عدم التوافق بين المعتقدات والتصرفات. لكن ذلك يحدث دون إلغاء الجانب المعرفي من العقائد أو طمس لمعاملها بل يبقى لها أثر ما في الشعور وإن لم يظهر ذلك في التطبيق.

إن المدافعين عن التدين الشكلي لا ينجون بسهولة من هذا المأزق؛ لأن طبيعة الدفاع منقطعة عن الواقع،

والنتيجة الطبيعية لذلك هي الانفصال بين الشخص والدين، بحيث يظهر للناس متدينًا وهو ليس كذلك، وأبسط دليل على هذا أن من يطبق التدين بشكل مكثف، يطبق ما ليس دينيًا بشكل مكثف أيضًا وهذا في الحقيقة اغترابٌ دينيٌّ فمن يتعد عن التدين الواقعي الحقيقي صعب أن يعود إليه، وفي كل وقت يزداد الأمر صعوبة. وإن ما يبعد الشخص عن الميل إلى الاغتراب هو العيش في الحياة الدراماتيكية ولكن هذا يختلف من شخص لآخر.

إن الأفراد الذين يمزجون آليات الدفاع في حياتهم الدينية ليس من السهل عليهم التخلص من هذا الواقع؛ لأن الانقطاع عن الواقع الموجود في طبيعة آليات الدفاع نفسه موجود داخل آليات الدفاع الدينية. والنتيجة الطبيعية لهذا هي أن الذي يحسب نفسه أنه يطبق الدين أو يصور نفسه على أنه شخص متدين هو ليس كذلك، وأبسط دليل على هذا الواقع هو أن الأفراد الذين يطبقون الأحكام (الطقوس) الدينية بكثرة في حياتهم، يارسون كذلك بكثرة التصرفات التي لم يوافق عليها الدين، وبالطبع هذه الوقائع تمثل دلائل للاغتراب الديني. وبهذا الشكل تكون عودة الفرد الذي يتعد عن عالم الحقيقة الدينية، تكون عودته إلى التصور الصحيح للدين أو العبادة كلما مرت الأيام صعبة.

ومن إحدى آليات الدفاع التي يتم التوجه لها بشكل كبير هي محاولة قيام الفرد في بعض الأحيان أو عدم قيامه أبداً بتطبيق العبادات التي يجد فيها صعوبة عليه، والتجاؤه للتطبيق المكثف للعبادات التي يجدها سهلة على نفسه حتى يتلافى (بعملية تعويضية) العبادات الأخرى التي قَصَّرَ فيها، وهذا الواقع يتم الرجوع إليه بكثرة لتسكين الإحساس بالذنب الناتج عن ارتكاب المحظورات الدينية. فمثلاً: يتوسل المتدين الغني طريق تقديم المنح للطلاب، أو الإنفاق بسخاء على الأعمال الصالحة للتعويض عن التقصير في حياته الدينية. ومن الممكن والحال كذلك أن يتصور أولئك الناس تلك النفقات على أنها تأمين لهم من مهالك الآخرة! مع أن الغاية الأساسية للعبادات هي تقوية الشعور بالله في الفرد من خلال تربية النفس والحفاظ على نشاطها.

وأما هذا النوع من الدفاع فبدلاً من أن يقوي الشعور بالله في الفرد يقوم بزيادة شهيته للذنوب، ومن ثم لا يصبح العمل التعبدية عبادة ما لم يزد في شعور العبد بالله، وفي هذا الصدد يُستحبُ حسب التصور الإسلامي أن تكون كفّارات الذنوب مِمَّا يَصْعُبُ على العبد أدائه من أعمال كي تُحَقِّقَ الرَّدْعَ الدَّائِيَّ المقصودَ بعدم العودة مرة أخرى، لا أن تكون مخرجاً وملاذاً آمناً للإنسان كلما حلَّ به ذنبه أو أحاطتْ به خطيئته! فمثلاً كفارة الغني الذي يَحْنُثُ في يمينه عمداً ليس إطعامُ عشرة مساكين، بل صيامُ ثلاثة أيام.

ومن إحدى السبل الفعالة في موضوع التخلص من الاغتراب في الحياة التعبدية، هي التركيز على البعد

المعنوي الذي فيها. فمثلاً الغالبية العظمى من الناس الذين لا يتقنون لغة المصادر الأساسية للدين الذي يؤمنون به، يقومون غالباً بالدعاء بصيغ الدعاء التي تعلموها، وتنتهي هذه حالة في أحايين كثيرة بالدعاء الذي لا يُدرك فيه كيفية التواصل مع الله تعالى، وما الذي يمكن طلبه منه. مع الأهمية القصوى للدعاء في العبادة، والأمر نفسه ينطبق على العبادات الأخرى؛ فمثلاً الصلاة التي تؤدّى في وقت محدد والتي هي عبارة عن دعاء له أركانه المخصصة، تُوجِبُ قراءة مجموعة من الأدعية القولية، والناس الذين لا ينطقون اللغة العربية يقومون بإداء عباداتهم بقراءة هذه الأدعية من غير أن يدركوا المعاني التي تحملها، والأمر نفسه يجري على الذين يعلمون معاني السور التي يقرؤونها في الصلوات ولكنهم يقرؤونها من غير تدبر لتلك المعاني التي تحملها، فتكون النتيجة الطبيعية لهذا الواقع: «حياة تعبدية غير مثمرة». ولذا فإن بعض المتدينين يغتربون عن الدين بسبب عدم وصولهم للخشوع والطمأنينة النفسية التي يبحثون عنها في عباداتهم^(١٦).

ولقد توصل أحد الباحثين في مجال (لغة العبادة) إلى نتيجة مؤداها أن هذه اللغة قد تكون سبباً في الاعتراب الديني، ونتيجة لهذا فإن الأفراد الذين يقرؤون السور في صلواتهم بتدبر معانيها أبدوا بدرجة لافتة للنظر دلائل خشوع وخشية من الذين «لا يعلمون معاني السور في الصلاة» أو من الذين «لا يتدبرون المعنى مع علمهم به» والنتيجة ذاتها ظهرت بسلب الخشوع والخشية عند من لا يتدبرون أو يفهمون المعنى من الأتراك على سبيل المثال في البحث المذكور.

فجاءت نتائج الاستبيان على الذين يمتلكون الحافز الديني الداخلي في أدنى مستوياته من الذين لا يُصَلُّون ممن خضعوا للاستبيان بنسبة: ٢١, ٨٪ بينما جاءت نسبة من لديهم الحافز الديني في أعلى مستوياته ليسجل ٢, ٦٪ فقط.

ومثل هذا فإن نسبة الذين يتدبرون معاني السورة المقروءة في الصلاة من مجموعة المستوى العالي هي ٣٪, ٣٠ بينما نزلت هذه النسبة في مجموعة الذين لديهم الحافز الديني الداخلي على المستوى الأدنى ١٣, ٥٪^(١٧).

وكما أن الاستنتاجات الواردة أعلاه توضح العلاقة الوثيقة بين الاعتقاد الديني والأفعال الدينية، كذلك تضع وبشكل واضح أمام الناظرين أهمية مستوى الوعي أثناء تطبيق تلك الأفعال، فكما أن الفرد الذي لا يوسع أفقه مجبور على التبعية، كذلك العبادات التي لا ترتقي بمستوى الوعي فإنها بالشكل نفسه محكومة بالعقم أو التحول إلى آليات للدفاع الأصمّ.

(١٦) Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset, Trabzon, 2015, s. 162

(١٧) Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dini Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul, 2001, s. 224-226

وبالرغم من أهمية الإخلاص والصدق في العبادات التي تنمي الشعور الديني، فإنها ليست الشرط الكافي فيه، فلزام على الفرد مع ذلك أن يعلم أي مناجاة مع الله يجريها؟ وأي المواضيع التي عاهد الله تعالى عليها وهو في عالم الأرواح قبل الخلق؟ ومن ثم يعلم ما يطلبه الله منه وفق هذا الميثاق، وإلا فإنه يبقى وجهاً لوجه مع خطورة تحول العبادات إلى حركات بدنية آلية لا تتجاوزها، حيث إن الأفراد الذين لا يركزون على المعاني في الممارسات الدينية، ينشغلون حَتَمًا بالأموال الخارجة عن الصلاة، والتي تشغل المنطقة النشطة من شعورهم أثناء العبادة، ومن ثم تتراجع الممارسات الدينية التي يمارسونها إلى الدرجة الثانية.

وفي هذا الصدد فإن من الأمور المصادفة بكثرة أن يتذكر الناس أماكنَ بعض مفقوداتهم أثناء أداء الصلاة! أو إيجاد حلول عجيبة للموضوعات التي ركزوا اهتمامهم فيها!

إن تعلم معاني الأدعية التي تُتلى، والتركيز على فهم معانيها، وقراءتها بصيغتها الأصلية ليس أمراً صعباً كما يُعتَقَد، بل يستطيعه كل من يهتم بدينه ويضعه في مناط الأولوية.

وختاماً، فإن الاغتراب مهما حمل من المعاني يعد قَدَرًا محتوماً للوجود الإنساني الذي يمتلك خصائص التطور؛ فهو يُقَوِّم مسار الحياة من جهة، ويرمي بالحطب في نار تطوير مسار حياة الإنسان وقدرات بقائه من جهة أخرى، ومن ثمَّ يظهر قَطْع المسافة في سبيل تطوير حياة الإنسان وكأنه التعامل مع الاغتراب بمرونة، وهنا تبرز الأديان على أنها المعين أو أبرز المعينات على قطع مسافات الاغتراب دونما ألم نفسي، لذا غدت عبر التاريخ مركز جذب لكثير من الناس.

ولكن من حيث البنية يبدو المتدينون الحقيقيون أكثر الناس محافظة على أنفسهم من آلام الاغتراب لقرهم المعنوي، ويمكن في بعض الأحيان أن تضيف الأديان مجالات للاغتراب جديدة، لكن يبقى التعامل معها بشكل سليم لو اتبعت شروط الدين الصحيحة بالقدر الكافي، وإن عكس هذا الأمر يمكن أن يحدث لو اختلف شرط من الشروط في هذا الطريق.

المراجع العربية:

- الهندي، علي بن المتقي، كنز العمل في سنن الأقوال والأفعال، تح: بكري حياتي وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٨١.
- البخاري: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل، الجامع الصحيح، المكتبة الإسلامية، إسطنبول.

المراجع الأجنبية:

- Budak, Selçuk, Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000.
- Drever, James, A Dictionary of Psychology, PenguinBooks, Baltimore 1955.
- Fromm, Erich, Çağımızın Özgürlük Sorunu, Çev. Bozkurt Güvenç, Gündoğdu Yayınları, 3. Basım, Ankara 1995.
- Gold, Martin, Juvenile Delinquency as a Symptom of Alienation, Journal of Social Issues, 1969, 25 (2),

s. 121-136.

- Gould, Laurence J., Conformity and Marginality: Two Faces of Alienation, The Journal of Social Issues, 1969, 25 (2), s. 39-64.
- Güngör, Erol, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1986.
- Hökelekli, Hayati, "Fitrat", TDV İslam Ansiklopedisi, XIII, 47-48.
- Karaca, Faruk, Din Psikolojisi, Eser Ofset, Trabzon 2015.
- Karaca, Faruk, Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dini Hayat, Bil Yayınları, İstanbul 2001.
- Kılıç, Sadık, Yabancılaşma, (İnsana Karşı Toplumsal Süreç), Rahmet Yayıncılık, İstanbul 1984.
- Schacht, Richard, Alienation, George Allen and Unwin Ltd., London 1970.
- Tolan, Barlas, Çağdaş Toplumun Bunalımı (Anomi ve Yabancılaşma), Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1980.
- Warren, Howard C., Dictionary of Psychology, Houghton Mifflin Company, The Riberside Press, Cambridge 1934.